

Миливој Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 9. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

ЗАВИСНЕ КЛАУЗЕ КОРЕФЕРЕНЦИЈАЛНИХ ОДНОСА

У посебну скупину зависних клауза у српском језику спадају оне чији пропозицијски садржај стоји у кореференцијалном односу с оним из управне реченице, међу којима су: ексцептивне (*Осим што студира, не ради више ништа*), комитативне (*Поред тога што студира, ради у маркету*) и супститутивне (*Уместо да учи, по цео дан седи у кафићу*). Уз навођење главних граматичких обележја ових клаузалних типова, посебна пажња у раду биће усмерена на прагматичне оквире структурирања реченице.

Кључне речи: српски језик, кореференцијалност, зависне клаузе.

1. Увод

Проблем кореференције, синтаксичке и семантичке, претежно је сагледаван на нивоу лексичкосемантичких и морфосинтаксичких веза у реченици (Фоконије 1974: 7; Клајн 1985: 42; Васић 1998: 78; Кронгауз 2001: 261). У том контексту треба истаћи студију Вере Васић (1998), у којој је изложила главне појавне типове овог синтаксичко-семантичког и прагматичког феномена, издвајајући социјативност, контрасоцијативност, комитативност, ексцептивност и супститутивност као значењске везе успостављене између субјекта и косубјекта (коагенса) те директног објекта и кообјекта (Васић 1998: 80, 83; Алановић 2005: 186, 192), нпр. *Видео сам Биљану с Марком; Марко је кренуо без Биљане; Поред Биљане, на журку је дошао и Марко; Осим Биљане, нико више није дошао; Уместо Биљане, на вратима се појавио Марко*. Тиме ове две граматичке позиције служе као оријентир за своје семантичке сателите – косубјекат (коагенс) и кообјекат (Архипов 2005: 8; Мосина 2013: 128), који

* milivoj.alanovic@ff.uns.ac.rs

добијају граматичке изразе типичне за синтаксичку периферију, нпр. *c(a) + И, без / поред / осим / уместо + Г* итд., што је показатељ синтаксичко-семантичке зависности у реченици (Архипов 2005: 8; Захраи 2008: 55).

Међутим, кореференцијални однос се успоставља и на нивоу хипотаксе, с том разликом да социјативност и контрасоцијативност не добијају клаузалне изразе, јер се у одређени логичко-семантички однос не доводе актери, већ радње, где комитативност подразумева прикључивање једне радње другој, ексцептивност искључивање једне радње из скупа других, а супститутивност замену једне радње другом.

2. Комитативне клаузе [везници: *поред тога што, поред тога да, осим што, сем што, осим да, сем да, осим тога што, осим тога да*]

Прагматичка функција морфосинтаксичких комитативних израза огледа се у додавању једног актера, или елемента ситуације, другом, или другима, током вршења одређене радње или учешћа у њој. Овај логички концепт није напуштен ни када се исказује клаузално, само што у комитативни однос сада ступају – радње [важи П1¹, али важи и П2], градећи тако низ повезаних догађаја. Нпр.:²

- (1) Поред тога што су уплатили предвиђени износ новца, „одрадили” су и по 30 дневница. (П); Поред тога што су опљачкали робну кућу, ноћни посетиоци нису могли да се уздрже ни од ломљења стаклених витрина [...] (П); Поред тога што су нечасне и неприхватљиве, овакве кампање носе са собом и потенцијално велике опасности за грађане [...] (П); Поред тога што пљачкају путнике, заустављајући њихова возила, добро наоружане банде упадају и у села [...] (П); Наиме, поред тога што се не саде сваке године и могу живети чак и 20 година, дуго цветају и лако се размножавају. (ПМ); Поред тога што ће Златибор имати довољне

¹ Символом П обележавамо процес означен реченицом.

² Примери наведени у раду преузети су из *Корпуса савременог српског језика* Математичког факултета у Београду током јула и августа ове године. Уведене скраћенице означавају следеће публикације: БП – Борислав Пекић, *Беснило*; БЂ – Бранимир Ђосић, *Кроз књиге и књижевност*; БЂД – Бранимир Ђосић, *Два царства*; ДК – Данило Киш, *Живот, литература*; ЖЛ – Жарко Лаушевић, *Година прође, дан никада*; Е – Економист магазин; ИА – Иво Андрић, *Травничка хроника*; ЈД – *Језик данас*; КП – Коменне Пијавец и др., *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије: 1941–1945*; МЂ – Мирјана Ђурђевић, *Леш у фундусу*; МП – Михаило Пупин, *Са нашњака до научењака*; МЦ – Милош Црњански, *Сеобе 2*; П – *Политика*; ПКД – *Политикин културни додатак*; ПМ – *Политикин магазин*; РКА – Раде Кузмановић, *Аље, аље*; РКГ – Раде Кузмановић, *Глу пак*; РКД – Раде Кузмановић, *Даниноћ*; РКО – Раде Кузмановић, *Одмор*; РП – Растко Петровић, *Африка*; РТС – *Радио-телевизија Србије*; С – *Свет*; СН – Стојан Новаковић, *Класици југословенског права – Васкрс државе српске*; ТХ – Томас Харди, *Незнани Чуд*; ФМДБ – Фјодор Михаилович Достојевски, *Браћа Карамазови*; ФМДЗ – Фјодор Михаилович Достојевски, *Зли дуси*.

КОЛИЧИНЕ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ, уводи се и потребна сигурност у напајању [...] (П).

У сложеној реченици с комитативном клаузом, као по правилу, у односу семантичке кореференције су субјекти, при чему управна клауза редовно укључује и појачајну партикулу *и* или *ни*. Како је садржај зависне клаузе информативно подређен, дибијамо хијерархијски устројен низ информација – од познатог, очекиваног или претпостављеног до непознатог или посве новог и неочекиваног (Алановић 2007: 456). Уз то, предикати (оба у потврдном или одричном облику, и у начелу са слободним избором глаголског облика) редовно означавају симултане радње, у садашњости или пак прошлости, премда се бележе и одступања од овога правила, нпр. када се резултат из прошлости пројектује на будућност, нпр.:

(1.1) Поред тога што су однеле велики број људских жртава, експлозије ће имати и негативан утицај на туризам [...] (П).

Од правила да су субјекти у семантички кореферентном односу има одступања (граматички субјекат – логички субјекат итд.), што важи и када имамо изостанак синтагматске реализације једног од кореферената, нпр. (1.2):

(1.2) Поред тога што смо ми поносни на њих, веома су корисне за нас, јер уништавају глодаре. (РТС); Поред тога што није време за трошење новца, мислим да нам нов играч није ни потребан. (РТС).

Типични клаузални оператор комитативности јесте сложени везник изведен од предлога *поред* – *поред тога што*, који срећемо још у неколико варијанти, истина са далеко мањом учесталашћу – *поред тога да* и *поред што*, нпр.:

(2) Али, ПОРЕД ТОГА ДА ЖИВИМ ЖИВОТ ПОЗНАТОГ УМЕТНИКА, такође бих желела да – гледајући у будућност – имам више слободног времена [...] (П); Обавеза нашег клуба, ПОРЕД ТОГА ДА СЕ УВЕК МАКСИМАЛНО БОРИ, и јесте напредовање из дана у дан [...] (П).

(3) Његов адвокат Милорад Петковић објашњава да Васиљевић приговорске дане, ПОРЕД ШТО ПИШЕ, проводи и читајући књиге. (П).

Када је реч о дистрибутивним својствима везника, уочава се да елемент *што* у везничкој структури регулише фактивност, док *да* контрафактивност, при чему се *поред тога да*-клауза (с презентом) везује за реченицу с модализованим предикатом (нпр. *желим*, *обавеза је* итд.).

Уз везник *поред тога што* (1, 1.1), и варијанте *поред тога да* (2) и *поред што* (3), у овом типу клауза се појављује и типично ексцептивни везник изведен од предлога *осим* и *сем* – *осим што* и *сем што*, и то у свим варијантним реализацијама – *осим тога што*, *сем тога што*, *осим да*, *сем да*, *осим тога да* и *сем тога да*,³ а овом везничком низу треба додати и *изузев што*.

³ Детаљнији опис настанка сложених ексцептивних и експективних везника даје В. Туркин у: Туркин 2019: 317–321.

Везницима *осим што* и *сем што* (4) те *осим тога што* и *сем тога што* (5), попут *поред тога што*, регулише се фактивност клаузалног садржаја, при чему не постоје ограничења у погледу избора глаголског облика, премда и овде важи да је једно од обележја комитативности – симултан однос међу радњама. Нпр.:

- (4) Осим што у комуникацији некога слушамо, ми смо у ситуацији и да га откривамо кроз његове гестове и понашање [...] (ПКД); Осим што је постао симбол српског отпора на Космету, то је и индустријско срце те јужне српске покрајине. (П); Осим што ће убирати приходе од конверзије, држава ће и пренамену земљишта наплаћивати кроз порез на имовину [...] (П); Тезе о комплетној смени, сем што су нерационалне, подстичу и неповерење грађана у судство. (П).
- (5) [...] јер осим тога што су жртве физички зостављане, оне су овим кривичним делом често психички уништене за цео живот. (П); Осим тога што су били у браку од јула 2006. а у вези од 2004. године, двоје рокера су и земљаци. (П); Осим тога што ће читаонице добити више столова, имаће и нови намештај. (П); Сем тога што штити и греје стопала, обућа се сматра важним детаљем у одевању [...] (П).

Супротно претходном, елемент *да* у везничком изразу сигнал је контрафактивности, јер се клаузе са *осим да* (6) и *осим тога да* (7) углавном везују за модализоване управне предикате, што избор њиховог глаголског облика своди на презент. Штавише, *осим да*-клауза се поставља као редукована *осим што*-клауза с репризираним управним предикатом, нпр. *Осим да знајме / осим што могу да знајме, могу и да купе половну гардеробу*. Захваљујући овом обележју комитативност се неретко успоставља са садржајем зависне *да*-клаузе, углавном допунске, уз глаголе кретања, говорења, инструкције и сл., нпр. *Осим да се помоле / осим што долазе да се помоле, долазе и да сахрањују своје мртве* итд.

- (6) Данас, осим да се помоле, у цркву долазе и да сахрањују своје мртве. (П); Хрватска у тужби тражи, осим да се утврди геноцид од 1991. до 1995. над Хрватима, и кажњавање свих починилаца геноцида [...] (РТС); За вашу обуку побринуће се искусни пилоти који ће вас, осим да летите, научити и навигацији. (РТС); Сајт тренутно има пет хиљада чланова који, осим да знајме, могу и да купе половну гардеробу или нову која је на попусту. (РТС); Оно што је намера декана, осим да Академију „отвори“ јавности, јесте и жеља да КПА постане део Београдског универзитета [...] (П).
- (7) Осим тога да су отац и син у своје две формуле уложили око милион марака, има ту још података [...] (ПМ); Сврха сазнања, осим тога да се организују прегледи за те људе и да им се помогне, јесте и да се укаже лекарима [...] (П).

Најмању учесталост у грађи има везник *изузев што* (8), који је еквивалент фактивних везника *осим што*, *осим тога што* и *пored тога што*. Нпр.:

- (8) Испоставило се да су грађани са Косова, *ИЗУЗЕВ ШТО СУ ПРОНАШЛИ РУПЕ У СЛОВЕНАЧКИМ И ПРОПИСИМА ЕУ*, били успешни и у „освајању Европе” [...] (П).

Када је пак реч о линеарном поретку, зависне комитативне клаузе су најчешће у препозицији, што одговара редоследу давања информација 'од познатог ка непознатом', а затим у постпозицији или пак интерполацији у односу на управну структуру.

Везници *пored тога што* и *осим што* у готово једнаком броју примера се појављују, премда се везником *осим што* уведе и зависне ексцептивне клаузе, што се на граматичком плану регулише распоредом негације – комитативност предвиђа да су оба предиката или потврдна или одрична.

3. Ексцептивне клаузе [везници: *осим што*, *сем што*, *осим да*, *сем да*, *осим тога што*, *осим тога да*, *изузев што*, *изузев да*]

Прагматичка функција морфосинтаксичких ексцептивних израза јесте у томе да означавају издвајање или изузимање једног актера, или елемента ситуације, из каквог истоврсног скупа појава, и то на основу супростављености у погледу вршења/невршења означене радње, односно учешћа у њој. Сходно томе, клаузални израз ексцептивности претпоставља да се један ситуациони садржај, тачније радња, супротставља каквом општеважећем стању ствари, тако што не подлеже већ успостављеном нормативном обрасцу: [норма предвиђа да П1 не важи, важи само П2]. Нпр.:

- (9) „Србијашуме” никада нису финансирале ЈУЛ, *ОСИМ ШТО СУ ЈОЈ ПРУЖИЛЕ НЕКУ МАЛУ ПОМОЋ НА ТЕРЕНУ* [...] (П); У међувремену је није било у медијима, *ОСИМ ШТО ЈЕ ПЕВАЛА НА КОНЦЕРТИМА И У ДИСКОТЕКАМА ПОД ЗОРАНОВОМ МЕНАџЕРСКОМ ПАЛИЦОМ*. (С); Овим путем и оваквом политиком Србија *НИКУДА НЕЋЕ СТИЋИ*, *ОСИМ ШТО ЋЕ ЗА ЈЕФТИНА ОБЕЋАЊА ЖРТВОВАТИ СВОЈЕ ДРЖАВНЕ И НАЦИОНАЛНЕ ИНТЕРЕСЕ* [...] (П); Правним насиљем и наметањем ништа не може бити решено, *ОСИМ ШТО БИ СЕ СТВОРИО ДО САДА НЕЗАБЕЛЕЖЕН ПРЕСЕДАН СА ДУГОРОЧНИМ И НЕСАГЛЕДИВИМ ПОСЛЕДИЦАМА* [...] (П); Ове просторије по правилу станари не користе, *СЕМ ШТО У НЕКИМ СЛУЧАЈЕВИМА ДРЖЕ У ЊИМА СТАРЕ СТВАРИ* [...] (П).

Ексцептивне клаузе (в. Ковачевић 1998), последње с везником *осим што* и *сем што* (9) код којих је глаголски облик слободног избора, показују једну кључну правилност у организацији сложене реченице, а то је асиметричан распоред негације – граматичке, семантичке или логичке. Наиме, у највећем броју примера управна клауза садржи негирани предикат, неретко праћен

одричним прилозима или заменицама, попут *никада*, *ништа* и сл. (в. Ковачевић 1998: 206; Алановић 2012: 160), разуме се на одговарајућим реченичним позицијама, чиме се, с једне стране, дати садржај поништава са аспекта фактивности, док се, с друге, компензаторно отвара простор за увођење каквог изузетка од успостављенога правила – у форми ексцептивне клаузе.

Нису неуобичајени примери где је негиран предикат зависне клаузе, али тада она управна, будући да се њоме успоставља каква општеважећа норма, садржи општу заменицу типа *сваки*, *сав* и сл., нпр. (9.1):

- (9.1) И дан данас живи на том острву у јужном Атлантику, функционалан у сваком смислу, ОСИМ ШТО НЕ ВИДИ НА ЈЕДНО ОКО. (РТС); [...] тада има сва овлашћења премијера, ОСИМ ШТО НЕ МОЖЕ ДА ПРЕДЛАЖЕ ИЗБОР ИЛИ РАЗРЕШЕЊЕ ЧЛАНОВА ВЛАДЕ. (РТС).

С обзиром на то да се клаузални садржаји пре свега разликују у погледу типа радње, обе клаузе углавном имају исти субјекат, премда бележимо да у семантички кореферентном односу могу бити логички и граматички субјекат, али и објекат и граматички субјекат, нпр. (9.2):

- (9.2) Радојици Милосављевићу због тога није фалила ни длака са главе, ОСИМ ШТО ЈЕ „ДОБРОВОЉНО” НАПУСТИО ФОТЕЉУ ПРЕДСЕДНИКА УПРАВНОГ ОДБОРА „ЖУПЕ”. (П); [...] статус странца гарантује расељеним лицима сва радна и грађанска права, ОСИМ ШТО НЕ МОГУ ДА ДОБИЈУ ДРЖАВЉАНСТВО, ПУТНУ ИСПРАВУ, ГЛАСАЈУ И ЗАПОШЉАВАЈУ СЕ У ДРЖАВНИМ ОРГАНИМА [...] (РТС).

Уз *осим што*, ексцептивне клаузе уведене су и везницима *осим да* и *сем да* (10), које одликује контрафактивност, с обзиром на то да се њихов садржај тиче нереализованих или тек могућих, у будућности смештених радњи, чији је предикат редовно у презенту, нпр.:

- (10) Кад је дошао у Америку није имао никакав други циљ ОСИМ ДА ЗАРАДИ САМО ТОЛИКО НОВАЦА ДА МОЖЕ, ЗАБОРАВЉЕН ОД СВИХ, ДА СКРОМНО ЖИВИ [...] (МП); Не постоји други начин за пад цена, ОСИМ ДА ЗАПАДНЕ ВЛАДЕ СНИЗЕ ПОРЕЗЕ НА ГОРИВО. (П); На све пристаје, ОСИМ ДА ИГРА НА МЕСТУ ЛЕВОГ БЕКА [...] (П); Овакве несреће не могу се другачије спречити СЕМ ДА СУГРАБАНИ ЗА СЛИЧНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ ЗОВУ ОБУЧЕНЕ РАДНИКЕ ИЗ «ВОДОВОДА И КАНАЛИЗАЦИЈЕ» [...] (П); Шта те акције могу да остваре, СЕМ ДА ПОГОРШАЈУ СТВАРИ [...] (П).

Постоје и друге околности, структурне и значењске природе, које регулишу употребу везника *осим да*. То је, у првом реду, модализација управног предиката. Тада је *осим да*-структуру могуће развити у *осим што*-клаузу с репризираном модалном конструкцијом, попут *Све може осим да се лепо понаша / осим што не може лепо да се понаша*. Нпр. (10.1):

- (10.1) И да знате, у Амстердаму вам је све дозвољено ОСИМ ДА СЕ КРЕЋЕТЕ БИЦИКЛИСТИЧКОМ СТАЗОМ, јер вас бициклисти неће заобићи. (П); Мало ко се сећа списка ствари које је пожелео петог октобра,

ОСИМ ДА МУ КОНАЧНО БУДЕ БОЉЕ. (П); Од живота не тражимо више ОСИМ ДА ИМАМО ОНО ШТО ДАНАС ИМАМО [...] (П); [...] али тешко ће нешто озбиљније моћи да замере ОСИМ ДА СЕ КРУТО ДРЖИ УСТАВА. (П); Све је, уосталом, могуће ОСИМ ДА КАПИТАЛИСТИ ИСКАЗУЈУ САМИЛОСТ ПРЕМА ПАУПЕРИЗОВАНИМ И ИЗРАУБОВАНИМ РАДНИЦИМА! (П); Више не могу рећи, ОСИМ ДА СУ У АМЕРИЧКОЈ АРМИЈИ ВЕОМА ЗАБРИНУТИ И ЗАИНТЕРЕСОВАНИ. (П); [...] не могу да кажем ништа друго ОСИМ ДА НЕМАМ КОМЕНТАР. (С).

Одговарајући модални садржаји, чији је оператор везник *да*, интегрисани су и у примерима у којима предикат конституише глагол говорења, чијој репризираној варијанти је подређен и садржај ексцептивне клаузе, нпр.:

- (10.2) Не знам стварно шта да одговорим, ОСИМ ДА УВЕК МОЖЕ БОЉЕ. (П);
И на крају шта рећи за слепе мишеве, ОСИМ ДА СУ ТЕ ЖИВОТИЊИЦЕ ЧУДНОГ ИЗГЛЕДА ИЗУЗЕТНО КОРИСНЕ [...] (П); Шта друго да кажем ОСИМ ДА НАС ОЧЕКУЈЕ ВЕЛИКА УТАКМИЦА. (П); Рано је говорити о томе ко га је убио, СЕМ ДА СУ ПРЕДУЗЕТЕ СВЕ МЕРЕ ДА СЕ УБИЦА ПРОНАЂЕ [...] (П).

Осим да-клауза, с парадигматичним предикатом, може бити укључена у реченицу непосредно преко комуникативног или когнитивног глагола (10.3), попут *О њима се мало зна, осим да су досељеници / осим што се зна да су досељеници*, нпр.:

- (10.3) Због тога се о детаљима њихове свадбене церемоније мало зна, ОСИМ ДА СУ МЕДЕНИ МЕСЕЦ ОДЛОЖИЛИ ЗА ЛЕТО, кад су отпутовали на море. (П); Тада је немогуће закључити било шта ОСИМ ДА СУ ТАДИЋЕВИ БИРАЧИ ГЛАСАЛИ ЗА БЕЗУСЛОВАН УЛАЗАК У УНИЈУ. (П); Шира јавност о овом потоњем мало зна, ОСИМ ДА СУ СЕ МИНИСТРИ У ВЛАДИ ПОСВАЂАЛИ. (П); За сада не могу ништа више да вам кажем, ОСИМ ДА ЋЕ ТО БИТИ ПОЗИТИВНО ИЗНЕНАЂЕЊЕ ЗА КРАГУЈЕВЧАНЕ [...] (П).

У знатно мањем броју примера ексцептивна клауза је уведена везницима *осим тога што* и *осим тога да*, који показују већ утврђене дистрибутивне правилности – *осим тога што*-клауза углавном реферише о фактивним ситуацијама (11), док *осим тога да* о намераваним или планираним и сл. (12). Нпр.:

- (11) [...] због читалаца одговарам на гомилу агитпроповских етикета, импровизација и прозивки, које ОСИМ ТОГА ШТО СЕ ПОМИЊЕ МОЈЕ ИМЕ И ПРЕЗИМЕ, имају мало везе са мојим текстом [...] (П); ОСИМ ТОГА ШТО ПРЕДСТАВЉА ПОВРЕДУ ПРИВАТНОСТИ ПАЦИЈЕНТА ЗАКОНИМА ЗАШТИЂЕНУ, то њој не може да помогне [...] (П); [...] шта би се добило тиме што буџет не би био изгласан, ОСИМ ТОГА ШТО БИ СВЕ СТАЛО [...] (РТС).
- (12) Постоје и друга финансијска решења ОСИМ ТОГА ДА ТРАЖИТЕ ОД РАДНИКА ДА РАДЕ ДУЖЕ. (П); Мислим да нема горег споја од овога.

ОСИМ ТОГА ДА СУ У ТОМЕ НЕУМОРНИ. (П); Не обећавам ништа осим тога да ћу покушати да повежем све вредности које има српска кошарка [...] (П).

У ограниченом броју примера бележимо везнике *изузев што* (13) и *изузев да* (14). Премда има случајева где су ова два везника заменљиви, нарочито када означавају фактивне или општеважеће садржаје, њихова дистрибуција следи већ утврђене правилности типичне за остале везнике са *да* и *што*, нпр.:

- (13) [...] још увек не говоре о могућем распаду садашње коалиције, изузев што уверавају да се они неће огрешити ни о једну одредбу коалиционог уговора [...] (П); Изузев што је смршао, све друго је, чини ми се, исто као и прије 15 година [...] (РТС); Нов тарифни систем не доноси неке битније новине у односу на претходни, изузев што ће потрошачи сада на рачуну моћи да виде тачно колико кошта свака услуга [...] (П).
- (14) [...] која нема чиме друго да скрене пажњу грађана, изузев да злоупотребљава садашњу ситуацију [...] (РТС); Ова гласила имају само име и запослене, скоро су без икаквих других вредности – изузев да су средство утицаја. (П); О њему се у ширијој јавности мало зна, изузев да се бави инвестицијама у грађевинарству и изградњом путева. (П).

4. Супститутивне клаузе [везници: *уместо што*, *уместо да*, *уместо тога да*, *место што*, *место да*, *наместо да*]

Морфосинтаксичким средствима за исказивање супститутивних односа изражава се, барем из перспективе говорника, својеврсна замена једног актера, или елемента ситуације, другим истоврсним, што одговара логичкој матрици да је 'X1 у служби X2'. Сходно томе, и супститутивним клаузама (или експективним [в. Ковачевић 1998]), које су, барем у нашој грађи, најчешће уведене везником *уместо да* (15), означава се својеврсна замена једне радње другом, што проистиче из следећег чињеничног стања: изостаје реализација, из перспективе говорног лица, очекиване радње, наместо које се реализује нека друга, неочекивана или непредвиђена: 'не важи П1, наместо П1 важи П2'. Нпр.:

- (15) УМЕСТО ДА НАМ ПОМОГНЕ, он нам одмаже. (БП); [...] УМЕСТО ДА МЕ ОДУШЕВИ, сад ме онеспокојава. (ЖЛ); [...] УМЕСТО ДА ЗАВРШИ РЕЧЕНИЦУ, понови део који је већ изговорила [...] (РКГ); Плаћате људе са стране УМЕСТО ДА УЗМЕТЕ СВОЈЕ, који и тако примају плату? (МЂ); УМЕСТО ДА УЧВРСТИ ТЕМАТСКУ ПОСЕБНОСТ, он је у знатној мери поткопао њену извесност [...] (РКД); УМЕСТО ДА СЕ ЗАГЛЕДА У ЊЕГА, Рајковић зину и заграби лист [...] (РКГ); УМЕСТО ДА СУ ТАДА

ДОКРАЈЧИЛИ ГРОГИРАНОГ ПРОТИВНИКА, ДОЗВОЛИЛИ СУ „ВУКОВИМА” ДА НАПРАВЕ 14 : 2 [...] (П); И УМЕСТО ДА БУДЕ СРУШЕНО ТРИДЕСЕТАК КУЋА, КАКО ЈЕ НАВОДНО БИЛО ПЛАНИРАНО, СРУШЕНА ЈЕ САМО ЊЕГОВА [...] (П).

Уместо да-супститутивном клаузом се означава нереализовани садржај, који је у сфери очекивања говорног лица (или експективности [в. Ковачевић 1988: 146]), због чега има предикат у презенту или перфекту. С друге стране, управна клауза означава реализовани садржај, који се ономе из зависне супротставља по смислу.

Исти значењски оквир успоставља се и везником *уместо тога да* (16), који се појављује сасвим спорадично. Нпр.:

(16) УМЕСТО ТОГА ДА СА „ЦРНОГОРСКИМ ЦРНОГОРСИМА” (ТЗВ. МОНТЕНЕГРИНИМА) РАЗГОВАРА САМО ПРЕКО „СРПСКИХ ЦРНОГОРАЦА”, И ТО УГЛАВНОМ „КРОЗ ЗУБЕ”, СРБИЈА БИ ТРЕБАЛО ДА УСПОСТАВИ ДИРЕКТАН КОНТАКТ С АУТЕНТИЧНО СУВЕРЕНИСТИЧКИМ ДЕЛОМ ЦРНЕ ГОРЕ [...] (П).

Сасвим су другачије логичко-семантичке околности у сложеној реченици с везником *уместо што* (17). Овај тип супститутивне клаузе означава фактивне садржаје (Ковачевић 1998: 147), дакле реализоване радње или радње чија реализација је у току, а тек по изузетку планиране или у будућности извесне радње. Зато у овој клаузи имамо слободан избор глаголских облика. Нпр.:

(17) УМЕСТО ШТО СВЕТ ТАКВЕ ЉУДЕ НАПАДА, ТРЕБАЛО БИ ДА ИХ НЕГУЈЕ И ПОДРЖАВА, КАЖЕ С НЕСКРИВЕНИМ ОДУШЕВЉЕЊЕМ. (П); А ТИ, ЖЕНО, УМЕСТО ШТО КУКАШ, ИДИ КУЋИ ПА ГЛЕДАЈ ДЕЦУ. (БЋ); У ТОМ СМISЛУ, ДОС ЈЕ МОРАО ДА ПРИМЕНИ ИСКУСТВА ДРУГИХ ЗЕМАЉА, УМЕСТО ШТО ЈЕ СИСТЕМ НАОПАКО ПОСТАВИО И ДОНЕО ПОРЕСКЕ РЕФОРМЕ [...] (П); УМЕСТО ШТО ЈЕ ИСПАЉИВАЛА ПРОТИВАВИОНСКЕ ПРОЈЕКТИЛЕ, ТА ЗБИРНА УПРАВА МОРАЛА ЈЕ ДА СЕ ОГЛАСИ [...] (П); БОРИЋЕМО СЕ ЗА ТО ДА НАМ СЕ ДЕЦА ШКОЛУЈУ И ЗАПОСЛЕ, УМЕСТО ШТО ЋЕМО АНАТЕМИСАТИ ЧИТАВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ. (П); Односно, да новац од прераде уложи у модернизацију, УМЕСТО ШТО БИ ЗА ТО УЛАГАО СВОЈ КАПИТАЛ. (П); Приватницима такође више иде наруку да дизел „на дивљака” купују по 27, УМЕСТО ШТО БИ КОД „ЈУГОПЕТРОЛА” НАБАВЉАЛИ ПО 31 ДИНАР ЗА ЛИТАР [...] (П).

Како је још раније примећено (Ковачевић 1998: 147–148), сложена реченица са експективном *уместо да*-клаузом стоји у комутабилном односу с реченицом са неекспективном *уместо што*-клаузом, у чијој управној структури модална компонента која регулише обавезу, дужност или потребу јесте лексикализована: *Уместо да учи, он ишта* према *Уместо што ишта, треба да учи*.

Знатно мању учесталост показују клаузе с везницима *место да*, *место што* и *наместо да*, што се посебно односи на последња два, премда и они функционишу по већ утврђеним граматичким и логичко-семантичким пра-

вилама: везник *место што* уводи садржај који одговара чињеничном стању (18), што није случај са *место да* (19) и *наместо да* (20). Нпр.:

- (18) Зато би наши филолози далеко боље учинили да нам кажу и науче нас како да их њему прилагодимо, МЕСТО ШТО, ДОКОНИ, ИЗВОЛЕВАЈУ И УЧЕ НАС ДА ИХ ИЗ ЊЕГА ИСТИСКУЈЕМО. (ЈД); [...] па да живим удобним породичним животом МЕСТО ШТО СЕ СЕЉАКАМ ИЗ СТАНА У СТАН! (ГХ).
- (19) [...] МЕСТО ДА ПАМТИ ДА ИМА ЧЕТИРИ КРАВЕ, ОН ПАМТИ ДА ИМА КРАВУ БЕЛУ, КРАВУ ТАМНУ, КРАВУ МАЛУ [...] (РП); И ОН, МЕСТО ДА ЈЕ ПАО НА КОЛЕНА ПРЕД ЊУ, ПОМИСЛИО ЈЕ: ОНА САДА ЗНА ЦЕЛУ ИСТИНУ. (БЋД); [...] МЕСТО ДА ЛУЊАШ ПО ДВОРИШТУ, БОЉЕ СЕДИ ПА ЧИТАЈ. (ФМДБ); МЕСТО ДА БУДЕ НАГРАБЕН – ДОБИО ОТКАЗ. (ПКД); МЕСТО ДА СМО ПРИМИЛИ НЕМАЧКУ ПОНУДУ, ПРИМЉЕНА ЈЕ ТАЛИЈАНСКА. (КП); И МЕСТО ДА БИ СЕ КО ТОГА ПОСТИДЕО, СВЕ ВЕЋМА СЕ ЦЕПА ЈАДНИ НАРОД. (СН).
- (20) [...] утврђено је да Лендер банка прави лажан биланс, па НАМЕСТО ДА ДРЖАВА ПО УГОВОРУ ДОБИЈА СВОЈ ПРОЦЕНАТ, ИСПАДА ДА МАЛТЕНЕ ОНА ТРЕБА ДА ДАЈЕ БАНЦИ. (П).

Закључак

Зависне клаузе кореференцијалних односа – комитативне, ексцептивне и супститутивне – непосредни су корелати одговарајућих морфосинтаксичких форми, што и начин извођења субординатора јасно показује, нпр. *поред* + Г према *поред тога да/што* итд. С друге стране, социјативне и контрасоцијативне форме немају клаузалне корелате, а разлог лежи у чињеници да се ове категорије изражавају лексичкосемантичким и морфосинтаксичким средствима у језику.

Међу клаузама у односу синтаксичке кореференције, као по правилу, редунација се тиче глаголских аргумената, што се нарочито односи на граматички субјекат у обема структурама. Зато је један од главних услова за извођење комитативних, ексцептивних или супститутивних клауза лексичка неидентичност предиката управне и зависне структуре.

Синтаксичка кореференција на нивоу сложене реченице следи исте прагматичке услове који важе и у границама прости реченице, с том разликом да се концепти додавања, изузимања и замене у овом случају тичу – радњи. Сва три односа почивају на свести говорног лица о хијерархијском устројству међу информацијама – од познатог (зависна клауза) ка новом и непознатом (управна клауза).

Темпорална парадигма зависне клаузе у великој мери зависи од избора везничког средства, док је, с друге стране, дистрибуција везника регулисана потребом да се направи разлика између фактивних и контрафактивних садржаја: прве сигнализира елемент *да*, а друге елемент *што* у структури сложеног везника. Тако се за контрафактивне садржаје углавном усталио презент, док фактивност не ограничава избор глаголских времена.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић 2005:** М. Алановић, Типологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIII/1–2, 151–232.
- Алановић 2012:** М. Алановић, Принципи синтаксичке кореференцијалности осим-структура у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, 157–169.
- Алановић 2019:** М. Алановић, Граматика синтаксичке кореференцијалности, *Јужнословенски филолог*, 75/1, 21–35.
- Архипов 2008:** А. В. Архипов, К типологији комитативних конструкција. Част II. Полисемия комитативних конструкција, *Вопросы языкознания*, № 3, 22 – 50.
- Васић 1998:** В. Васић, Синтаксичка кореференцијалност, *Јужнословенски филолог*, LIV, 79–86.
- Ђуркин 2019:** В. Ђуркин, Модели компоновања сложених зависних везника у српском језику, *Српски језик*, XXIV, 315–335.
- Захраи 2008:** С. Х. Захраи, *При и под* – к вопросу о комитативных значениях русских падежей, *Вестник удмуртского университета. Серия «История и филология»*, Вып. 3, 55 – 62.
- Клајн 1985:** I. Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Beograd: Institut za srpsko-hrvatski jezik.
- Ковачевић 1998:** М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд – Србиње: Рашка школа – Српско културно и просвјетно друштво Просвјета.
- Кронгауз 2001:** М. А. Кронгауз, *Семантика*, Москва: РГГУ.
- Мосина 2013:** Н. М. Мосина, Способы выражения комитатива как одного из глубинных падежей субъекта (на материале эрзянского языка), *Гуманитарные науки и образование*, № 4, 127 – 131.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пипер/Клајн 2013:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Силић/Прањковић 2007:** Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Станојчић/Поповић 2014:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1979:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Фоконије 1974:** G. Fauconnier, *La coréférence: syntaxe ou sémantique?*, Paris: Éditions du Seuil.

Milivoj Alanović

SYNTAKTISCHE KOREFERENZ IM RAHMEN DES ZUSAMMENGESetzten
SATZES

Zusammenfassung

Die Hauptaufgabe dieser Forschung besteht darin, die grammatischen und semantischen Merkmale von komitativen, exzeptiven und substitutiven abhängigen Sätzen zu beschreiben. Diese Nebensätze weisen ein hohes Grad an semantischer Koreferenz zum Hauptsatz auf, was aber für die beiden Prädikate nicht gilt, die lexikalisch unterschiedlich sind. Typische Konjunktionen der analysierten Sätze sind *pored toga što/da*, *osim što/da* und *umesto što/da*, deren Verwendung sich auf die Verbform auswirkt. Ein komplexer Satz mit einem solchen Nebensatz wird aus einer koordinierten Grundstruktur abgeleitet. Andererseits, die pragmatische Funktion des Nebensatzes besteht darin, die Informationshierarchie im komplexen Satz zu gestalten.

Schlüsselwörter: das Serbische, komplexer Satz, Nebensatz, Komitativsatz, Exzeptivsatz, Substitutivsatz.